

Κλείτωρ. Η πόλη υπό το φως των ανασκαφών **Γενική θεώρηση ανασκαφικών δεδομένων**

Μαρία Πετριτάκη

Excavations at the site of the city of Arcadian Kleitor began in 1987. To date, the main body of archaeological evidence lies in the finds from the systematic excavation in the area between the theatre and the SW gate as well as in those from an extensive rescue excavation, which preceded the installation of the irrigation system of the valley. From this and other relevant evidence, much information has been obtained concerning the building history of the ancient city. The fortification wall, which surrounded the city, was of an estimated length of ca. 2500-3000 m, and it enclosed an area of about 1.9 sq. km. The socle is built of stone, with the core-with-facings (*emplekton*) method, following the trapezoidal system. The superstructure consisted of mud-bricks. At the SW gate, two Hellenistic phases can be distinguished, while there are indications of an earlier, but not clearly identifiable one. The theatre lies at the SW end of the city, and evidence of a *diazoma* has been located. The theatre seems to have been used as a quarry already from the Roman period. At the crossing of the two main streets of the city, at the site of Frangokklesi, there is evidence of an organized settlement of the classical and Hellenistic periods. During the Roman period, the settlement extended considerably outside the city walls, where rural structures of this period have been located. Organized cemeteries lie outside the gates. There are burials dating from the Late Geometric period until the Late Roman. Excavation and surface finds lead to the conclusion that Frangokklesi was built on the site of an Early Christian basilica. Activity in the city seems to have ceased in the 4th century A.D. In all probability, it was transferred to the west, to the site of the modern village of Kleitoras, known under this name since medieval times.

Finally, it must be added that prehistoric artefacts found in excavations or collected on the surface, suggest activity in the valley in the pre-Mycenaean period with dwellings on the surrounding hills.

Η ανασκαφική έρευνα στην πόλη του Αρκαδικού Κλείτορα άρχισε να δρομολογείται στα 1987. Η προσπάθεια μας συγκροτήθηκε μέσα από την ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με συντελεστές στο εγ-

χείρημα ένα τοπικό Σύλλογο,¹ και τη Νομαρχία Αχαΐας. Με σταθερό βηματισμό, υπερβαίνοντας ένα σύνθετο πλέγμα εμποδίων, μετά τις πρώτες τοπογραφικές εργασίες,² και ένα σύντομο προκαταρκτικό δοκιμαστικό έλεγχο, διαμορφώνουμε συστηματική ανασκαφή στο ΝΔ τμήμα της πόλης στον μεταξύ της νοτιοδυτικής πύλης και του θεάτρου χώρο. Παρ' ότι οι ανασκαφικές περιόδους που ακολούθησαν, αθροιστικά, είναι ελάχιστες, αναζητώντας παράλληλα με τα ανασκαφικά δεδομένα τα ίχνη της μέσα στη διάσταση του τοπίου της, αρχίζει να αποτυπώνεται κλιμακωτή η γνώση του ιστορικού παρελθόντος της. Στα 1991, με την έναρξη στην περιοχή του μεγάλου αρδευτικού έργου της κοιλάδας του Αροαρίου, το οποίο εφαρμόζεται και σε τμήμα της πεδιάδας της αρχαίας πόλης, ο στόχος μας υπηρετείται με πλούτο αρχαιολογικών πληροφοριών. Η πόλη αρχίζει πλέον να ανασυντίθεται και να αφηγείται την οικοδομική της ιστορία, μέσα από τα σκάμματα των νέων αγροτικών δρόμων, των σωληνώσεων και των αποστραγγιστικών τάφρων του έργου.³

Η χάραξη της πορείας του οχρωματικού περιβάλλοντος προσαρμοσμένη στο πεδινό έδαφος της περιοχής το ανάγλυφο του οποίου εκμεταλλεύεται, είναι πλέον γνωστή και υπολογίσιμη σχεδόν σε όλη την περίμετρο του ακόμη και στην ανατολική πλευρά, όπου το τείχος είναι αφανές. (Σχ. 1) Το ορατό μέρος του διατηρείται σε κάτοψη στο επίπεδο της επιφανείας του εδάφους, αλλού καθ' όλο το πάχος, αλλού ενδεικτικά. Καλύπτει μια συνεχή απόσταση περίπου 1500 μ. και φέρει 14 ημικυκλικούς πύργους. Το μόνο εξέχον υπέργειο τμήμα του είναι ένας ημικυκλικός πύργος στην ενσωματωμένη στο τείχος φυσική ακρόπολη, στη θέση Κόντρα, απ' όπου επιτυγχάνεται ο έλεγχος όλης της ευρύτερης περιοχής. Από την περαιτέρω συνέχεια του άξονά του, τμήματα

1. Καθοριστική υπήρξε στην υλοποίηση του στόχου μας η υποστήριξη του Συλλόγου Κλειτορολεουκασίων Πάτρας. Η ισόρροπη συμβολή του, ηθική και οικονομική, αποφασιστική και καρποφόρα, αποτέλεσε την αφετηρία μακράς συνεργασίας επί του θέματος του αρχαίου Κλείτορος.

2. Η τοπογραφική αποτύπωση των επιφανειακών αρχαιολογικών ενδείξεων άρχισε στα 1987 με συνεργείο της Τεχνικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Γεωργίας. Εκκινώντας από τα δυτικά, κάλυψε μέρος της αρχαίας πόλης μέχρι την περιοχή του Φραγκοκκλησιού. Η ολοκλήρωση της καταγραφής των τοπογραφικών στοιχείων μέσα από τα οποία ανιχνεύεται η πόλη συμπερίλαμνομένων και των ενδιαμέσως αναδειχθέντων ανασκαφικά λειψάνων, συντελέστηκε πολύ αργότερα στα 1993-94, επ' αφορμή του μεγάλου αρδευτικού έργου της κοιλάδας του Αροαρίου και πραγματοποιήθηκε υπό την διεύθυνσή μας από τον τοπογράφο αρχιτέκτονα Χαρ. Μπαρμπόπουλο. Πρόκειται για την πρώτη τοπογραφική αποτύπωση της αρχαίας πόλης. Όπως είναι γνωστό, προσπάθεια σχετικής σκιαγράφησης του γενικού περιγράμματός της έχει γίνει στο παρελθόν από τους Reinach και Lebas 1888, 34, με πλησιέστερη αυτή του Παπανδρέου 1920, 113.

3. Για μια πρόδρομη συνοπτική αναφορά στην πόλη υπό το πρίσμα των ανασκαφών βλπ. Πετριτάκη 1996. Επίσης, Πετριτάκη 1987, 1988, 1989, 1991, 1992, 1993.

του οποίου εντοπίστηκαν κατά τόπους ανασκαφικά, υπολογίζουμε ότι περιέτρεχε την πόλη σε συνολικό μήκος γύρω στα 2500-3000 μ. ορίζοντας την έκτασή της στα 577 στρέμματα περίπου. Τα τμήματα του ανατολικού και βόρειου σκέλους του τείχους, όπως φάνηκε, έχουν δεχθεί τις καταστροφικές συνέπειες του ποταμού Καρνεσίου. Ο ποταμός, ενώ κατά την αρχαιότητα έρεε εκτός των τειχών, διασχίζοντας στην σύγχρονη εποχή την καρδιά της πόλης με κατεύθυνση Α-Δ, με τη συχνή μεταβολή και τις διακλαδώσεις της κοίτης του, τις υπερχειλίσσεις και την ορμητικότητα του νερού του κατά την χειμερινή περίοδο, διαβρώνει και επιχωματώνει τα αρχαία κατάλοιπα αενάως. Μέσα στην ενεργή στις μέρες μας κοίτη του ποταμού Καρνεσίου, θαμμένα κάτω από τις μεγάλου πάχους αποθέσεις του αποκαλύψαμε ένα ημικυκλικό πύργο⁴ και μεσοπύργιο τμήμα του τείχους στην προέκτασή του, ΝΑ. Διατηρείται η λίθινη κρηπίδα δομημένη κατά την έμπλεκτη τεχνική. Στις εξωτερικές επιφάνειες φέρει τοίχους με εφαρμογή του τραπεζιόσημου συστήματος,⁵ από πλίνθους ντόπιου ασβεστόλιθου αδρά δουλεμένους και στο μεταξύ αυτών κενό κροκάλες και λατύπη. Η τοιχοδομία του συμπληρώνεται με κατά διαστήματα εγκάρσιους τοίχους, τα ζεύγματα, οι οποίοι έδεναν τις εξωτερικές παρειές. Στον πύργο (Εικ. 1) επισημαίνεται δομική ανεξαρτησία από το τείχος και φαίνεται πως ανήκει σ' αυτούς οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την επονομαζόμενη νέα γενεά, η οποία κατά τον Winter μετά δυσκολίας θα μπορούσε να χρονολογηθεί πριν το 300 π.Χ.⁶ Εντελώς άλλη είναι η εικόνα των τμημάτων του ΒΑ σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου, όπου διαπιστώθηκε ανατειχισμός. Το τείχος έχει αναμορφωθεί και οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν αντικατασταθεί με άλλους από λογάδες λίθους αναμειγμένους κατά διαστήματα με λιθοπλίνθους. Το επικοδόμημα του λιθολογήματος φαίνεται πως ήταν από πλίθρες. Το συμπεραίνουμε και επιβεβαιώνεται από την ανασκαφική έρευνα στην οχυρωματική εγκατάσταση της ΝΔ πύλης, όπου εντοπίσαμε τα κενά από τους προϋπάρχοντες εγκάρσιους ξύλινους ενδέσμους που συγκρατούσαν το σώμα των ώμων πλίθρων σε συνδυασμό με την χρήση ξύλινων οριζοντίως και κατά μήκος τοποθετημένων στοιχείων, των θράνων.

Η εν εξελίξει ευρισκομένη έρευνα τμήματος του ΝΔ πυλώνα απέφερε ένα αξιόλογο δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και μια κύρια πύλη ελέγχου

4. Προφανώς δεν είναι ο πύργος ο μνημονευόμενος από τον Παπανδρέου 1920, 103-4. Επίσης, Winter 1989, 198.

5. Πρόκειται για ένα σύστημα κυμαινόμενο μεταξύ πολυγωνικού και τραπεζιόσημου με επικράτηση του τραπεζιόσημου. Κατά τον Winter, χωρίς αμφιβολία υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ελληνιστικών παραδειγμάτων πολυγωνικού συστήματος. Ωστόσο, το τραπεζιόσημο, βελτίωση του πολυγωνικού και λέσβιου, από την άποψη της ταχύτητας και της οικονομίας προσφερόταν για την κατασκευή των τειχών. Winter 1979, 90-1, και Jost 1999, 203.

6. Winter 1989, 199, και Winter 1979, 193, n. 110.

εισόδου της πόλης, προσαρμοσμένη σε κεντρική αρτηρία του οδικού δικτύου με Α-Δ κατεύθυνση. Η πύλη διαμορφώνεται σε εσοχή του τείχους. Εξωτερικά ελέγχεται από ισχυρό ορθογώνιο πύργο με ημικυκλική προεξοχή σε τμήμα της πρόσοψής του. Εσωτερικά η εγκατάστασή της αποτελείται από δυο διαδοχικούς αύλειους χώρους, ένα τετράγωνο για την παγίδευση του επιτιθεμένου, ένα άλλο ορθογώνιο αμυντικό και δυο διαδοχικές εσωτερικές θύρες. Η προς τα έξω διατηρεί τους επιχαιλωμένους όλμους των στροφών της. (Εικ. 2) Η προς τα μέσα είναι τριπλή. Τέσσερις βάσεις πεσσών παραστάδων διαμορφώνουν μια κεντρική είσοδο για τα άρματα και δυο πλευρικές για τους πεζούς. Ένα ακόμη άνοιγμα εισόδου πιθανόν για διευκόλυνση του χειρισμού των μεγάλων καταπελών, εντοπίζεται στο τείχος νότια του τετραγώνου αύλειου χώρου και δεξιά του επιτιθεμένου, το οποίο έκλεισε σε δεύτερη οικοδομική φάση. Το εντοπισθέν τμήμα της πύλης συνιστά το νότιο ήμισυ της. Μας επιτρέπει να συμπληρώσουμε το υπολοιπόμενο για την ολοκλήρωση και διαμόρφωση του μορφότυπου της.

Με βάση την στρωματική διαδοχή, επισημαίνονται δυο φάσεις των ελληνιστικών χρόνων με υπερωψωμένα δάπεδα και μετασκευή και ορίζεται ένα ακόμη δάπεδο χρήσης χαμηλότερα στο επίπεδο έναρξης του θεμελίου το οποίο δεν σώζεται, αλλά αντιστοιχεί στην αρχική φάση της οχύρωσης. Η ιστορική διασύνδεση με την μαρτυρούμενη από τον Πολύβιο⁷ ανεπιτυχή απόπειρα των Αιτωλών το 220/19 π.Χ. να καταλάβουν την πόλη στηρίζοντας τις κλίμακες τους στο τείχος, τεκμηριώνει την ύπαρξή της σε μια περίοδο όπου η καμπύλη εξέλιξης της στρατιωτικής τεχνολογίας είναι ιδιαίτερα υψηλή επιβάλλοντας αντίστοιχα οικοδομική εξέλιξη στις οχυρώσεις. Ο ακριβής όμως καθορισμός του χρόνου της αρχικής κατασκευής της είναι δύσκολος, τουλάχιστον με την ελλειμματική εικόνα της έρευνας που διαθέτουμε προς ώρας. Συγκρίσεις ως προς τις αρχές της τυπολογίας και διαμόρφωσης της πύλης, όπως η τοποθέτηση σε εσοχή και η διαδοχή αυλών, στοιχεία εξελιγμένης κλασικής οχυρωματικής, που υπαγορεύονται από την διάδοση της χρήσης και εξέλιξη του καταπέλτη και των πολιορκητικών μηχανών, καθώς και η τειχοδομία, φαίνεται να οδηγούν με επιφύλαξη την αρχική φάση στον 4ο π.Χ. αιώνα.⁸

Μια ακόμη πύλη εντοπίστηκε στα ΒΔ με κατάλοιπα δυο πύργων διαφορετικών οικοδομικών φάσεων, προσανατολισμένη στην κατεύθυνση προσπέλασης της πόλης με άξονα Β-Ν. Είναι αξιοσημείωτο, ότι και οι δυο παραπάνω αναφερθείσες βασικές αρτηρίες της πόλης, οι οποίες διασυνδέονται με τις πύλες, επιβίωσαν στις μέρες μας στην πορεία δυο παλιών αγροτικών δρόμων που διασχίζουν το χώρο της. Εμμέσως, από την συνεκτίμηση στοιχείων της

7. Πολύβιος, 4.19.2-5.

8. Λόγος διεξοδικός επ' αυτού θα γίνει στην επικείμενη αναλυτική δημοσίευση για την ΝΔ πύλη και τον οχυρωματικό περίβολο εν γένει.

πορείας του τείχους και εντοπισθέντος νεκροταφείου, σηματοδοτείται η ύπαρξη και τρίτης πύλης ΝΑ.

Στο ΝΔ τμήμα του πολεοδομικού ιστού της πόλης πολύ κοντά στο πέρας της οχύρωσης προς αυτή την κατεύθυνση, βρίσκεται το θέατρο, το οποίο είναι προφανές ότι είχε εξαρχής περιληφθεί στο σχεδιασμό της. Η επισήμανση της θέσης του είχε γίνει από παλιά με αναφορά σε αυτό από τους W.M. Leake, J.G. Frazer, E. Curtius και Γ. Παπανδρέου. Προκαταρκτικός δοκιμαστικός έλεγχος⁹ ο οποίος πραγματοποιήθηκε μέχρι τούδε μόνο στο κοίλο, εξαιτίας πρακτικών δυσκολιών εκ του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, απέφερε λείψανα επτά συνολικά σειρών εδρών μετατοπισμένων, αλλά με λογικοφανή πλοκή και σύνολο συσσωρευμένων αρχιτεκτονικών μελών και δομικών στοιχείων όλων των ειδών, από επιφανειακό καθαρισμό.

Η πρόσθια πλευρά των ασβεστολιθικών εδωλίων είναι κατακόρυφη με εξοχή οριζόντιας ταινίας στο επάνω μέρος. Στην επιφάνεια εδράσης διαμορφώνουν άπεργο κατά το κέντρο και χαμηλότερα επεξεργασμένα άκρα. Όπως φαίνεται δεν εδράζονταν απευθείας στο έδαφος, αλλά η προσαρμογή τους σ' αυτό γινόταν με ιδιαίτερη υποθεμελίωση. Το στοιχείο αυτό εξάγεται από τους μικρούς πλακοειδείς λίθους που βρέθηκαν ανάμεσά τους, ορισμένοι των οποίων φέρουν μοχλοβόθρια και οι οποίοι λειτουργούσαν ως κρατευτές. Ακόμη σε απόσταση από την ορχήστρα διαπιστώθηκε τμήμα μετατοπισμένης σειράς θρόνων της προεδρίας (Εικ. 3), το οποίο θεωρούμε ότι στοιχειοθετεί την ύπαρξη διαζώματος. Τούτο τεκμηριώνεται και ενισχύεται από την εύρεση κατά χώραν δυο πλακοειδών λίθων οι οποίοι υποβάσταζαν ένα τέτοιο θρόνο της προεδρίας, προφανώς της πρώτης σειράς του επιθεάτρου. Οι θρόνοι επιφανειακά ορατοί και εξ ανασκαφής προερχόμενοι, ανήκουν στον μονόλιθο συνεχόμενο τύπο, αλλά και τους μεμονωμένους αυτοτελείς, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους. Δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε το εύρος του θεάτρου, πριν επεκταθούμε στην ορχήστρα. Εξίσου αδύνατο είναι να μιλήσουμε για τη χρονολόγηση του. Στους ελληνιστικούς χρόνους βρίσκεται σε λειτουργία και αυτό μπορεί να αντιστοιχισθεί με το ιστορικό γεγονός της συνόδου της Αχαϊκής Συμπολιτείας που μας μεταφέρει ο Λίβιος¹⁰ ότι έλαβε χώρα στην πόλη του Κλείτορα το 184 π.Χ. Στα ρωμαϊκά χρόνια ήδη έχει αρχίσει η λεηλασία και διαρπαγή του αρχιτεκτονικού του υλικού. Έδρανα του θεάτρου βρέθηκαν κτισμένα σαν δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση σε κτίσματα της περιόδου αυτής κοντά στην περιοχή του, ενώ η κατασκευή ενός κεραμεικού κλιβάνου απέναντι από το λόφο του μνημείου, στο λόφο Καταρράχη, επισφραγίζει την υποβάθμιση του χώρου.

Το οικιστικό πλέγμα της κλασικής-ελληνιστικής πόλης από την διασπορά των ορατών ενδείξεων και τα λιγοστά ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται να δια-

9. Βλπ. Πετριτάκη 2001α.

10. Livius 39.36.3-4.

χέεται παντού. Το σταυροδρόμι δυο οδικών αρτηριών της πόλης στην θέση του Φραγκοκκλησιού, συνηγορεί για την ύπαρξη συγκροτημένης οικιστικής ζώνης στην περιοχή του. Η πόλη από τα ανασκαφικά δεδομένα υφίσταται τον 1ο αιώνα π.Χ. και το μεταφερόμενο από τον Στράβωνα¹¹ “... οὐκ ἐτ’ εἰσίν, ἢ μόλις αὐτῶν ἴχνη φαίνεται καὶ σημεῖα ...” δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια για την πόλη του Κλείτορα. Αργότερα στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως διαπιστώθηκε, η οικιστική φυσιογνωμία της περιοχής αλλάζει. Γίνονται μεταθέσεις μέρους της εγκατάστασης περιφερειακά και η κατοίκηση εξαπλώνεται εκτός των τειχών, γεγονός το οποίο υπαγορεύτηκε από τις μεταβλημένες βιοτικές συνθήκες, τους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς της εποχής αυτής. Έτσι, έχουμε αγροτικές δομές αυτής της περιόδου οι οποίες αναπτύσσονται κατά μήκος του δρόμου στην έξοδο από την ΝΔ πύλη, στην περιοχή του Αγίου Πέτρου και σε δυο ακόμη οικιστικούς πυρήνες στην εξωτερική ζώνη του οικισμού ανατολικά. Στον Άγιο Πέτρο διαπιστώθηκε κτιριακό συγκρότημα (Εικ. 4), το οποίο συνιστά αγροτικό συνοικισμό, όπου κατοικούσε πιθανόν περιοδικά ή ευκαιριακά μια κοινωνική ομάδα από γαιοκτήμονες της περιοχής, μάλλον αμπελουργούς. Εμφανίζει κοινό σύστημα οργάνωσης με την ζωή επικεντρωμένη σε φυσικό θύλακα γόνιμης πεδινής έκτασης και στο χώρο βοσκής και υλοτόμησης που τον περιβάλλει. Η θέση του οικισμού επέτρεπε να ασκούν την γεωργία η οποία αποτελούσε μια από τις βασικές εισοδηματικές πηγές των κατοίκων και παράλληλα να απολαμβάνουν τα οφέλη που εξασφάλιζε η γειννίαση με την πόλη. Παρά την αποσπασματικότητα, την κακή διατήρηση και την ελλιπή ανασκαφική έρευνα, διακρίνουμε δυο ομοιόμορφες ιδιοκτησίες μικρού μεγέθους διαχωριζόμενες από ένα διάδρομο. Αποτελούνται από ένα δωμάτιο εντός περιβόλου, όπου περιλαμβάνεται εγκατάσταση ληνεώνος, μέρος του οποίου συνιστά κτιστή δεξαμενή,¹² επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, δάπεδο με πήλινες πλάκες και συλλεκτήρα για την καθίζηση του γλεύκους. Η αμπελοκαλλιέργεια είναι διαδεδομένη στην περιοχή. Ληνοί εντοπίζονται και στις άλλες αγροικίες, όπως ΝΑ επίσης έξω από τον βραχίονα του τείχους. Η εύρεση μάλιστα στον Κλείτορα τρίστηλου ελληνόγλωσσου αποσπάσματος του Διοκλητιανού προστάγματος,¹³ το οποίο αναφέρεται κυρίως στις τιμές διατίμησης του μούστου και του κρασιού ενισχύει την εικόνα οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας για την εκμετάλλευσή του στο επίκεντρο της οποίας ήταν η πόλη.

Τα εκτός του άστεως οργανωμένα συστηματικά νεκροταφεία, άμεσα συσχετιζόμενα με το τείχος εντοπίζονται έξω από τις πύλες που ήδη προαναφέραμε, καθώς και ΝΑ εκεί όπου, κατά τη γνώμη μας, υπολανθάνει, δίνοντάς μας

11. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 8.8.2.

12. Πρβλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 1973, και Μητσοπούλος-Λέων 1992-93.

13. Giacchero 1974, vol. 1, 71-2, vol. II *Imagines*, tav. I, II. Επίσης, Th. Mommsen, *CIL* III, suppl. 2, 2328⁶¹.

σημείο αναφοράς του ορίου της οχύρωσης προς αυτή την κατεύθυνση, μια ακόμη πύλη του. Ωστόσο, επισημαίνονται και άλλες συστάδες τάφων ή μεμονωμένες ταφές, καθώς με την παρακμή της πόλης και την συρρίκνωσή της η ταφική χρήση γενικεύεται και εξαπλώνεται παντού.

Ιδιαίτερης σημασίας αποδείχτηκε μεμονωμένος ταφικός πίθος των υστερογεωμετρικών χρόνων, ο οποίος βρέθηκε εκτός των τειχών, στην χώρα της πόλης ΒΔ και περιείχε ένα χάλκινο κράνος (Εικ. 5) και δυο αγγεία. Είναι προφανές ότι πρόκειται για τάφο πολεμιστή συνοδευόμενο από την αμυντική του σκευή. Το κράνος είναι κωνικό. Αποτελείται από κωνικό πύλο, ο οποίος με την παρεμβολή ανάγλυφου δακτυλίου συρράπτεται με προμετωπίδα, επαυχένιο και παραγναθίδες καμπύλου περιγράμματος. Το χείλος περιθέει ανάγλυφη γραμμή και η ακραία παρυφή φέρει οπές για την στερέωση της επένδυσης. Σε σχέση με τα κράνη της περιόδου αυτής σύμφωνα με την ταξινόμηση του Borchhardt¹⁴ ανήκει στην κατηγορία δ'. Τα κωνικά κράνη χωρίς λοφίο, αλλά με ιδιαίτερα τονισμένη την ψηλή κορυφή του κώνου, που είναι η απλούστερη μορφή κράνους και ο τύπος τους είναι γνωστός από την αγγειογραφία. Παράλληλά του αποτελούν το κωνικό κράνος της Βουδαπέστης, άλλα από υστερογεωμετρικούς τάφους του Άργους και κράνη από την Ολυμπία.¹⁵

Ο ενταφιασμός σε πίθους εμφανίζεται ιδιαίτερα διαδεδομένος τρόπος ταφής. Με εξαίρεση την προαναφερθείσα υστερογεωμετρική ταφή, από μια πρώτη εκτίμηση, οι πιθοταφές εκκινούν από τον 6ο π.Χ. αιώνα και φτάνουν στους ελληνιστικούς χρόνους. Ανάμεσα στους πίθους περιλαμβάνονται και δυο ενδιαφέροντα δείγματα με ανάγλυφη διακόσμηση. Το ένα είναι διακοσμημένο με σύστημα τριπλής ανάγλυφης σχοινοειδούς ταινίας στο λαιμό, το άλλο φέρει γραμμική διακόσμηση αποτελούμενη επίσης από σχοινοειδείς ταινίες στοιχημένες και συμπλεκόμενες, που στολίζουν περισσότερες ζώνες του αγγείου.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους κυριαρχεί ο κιβωτιόσχημος και κεραμοσκεπής τάφος. Όπως διαπιστώθηκε στους κιβωτιόσχημους τάφους είχαν χρησιμοποιηθεί σαν δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, επιγραφές προγενέστερων περιόδων, προερχόμενες κυρίως από επιτύμβιες στήλες. Στήλες κοινές, με επίπεδο κορμό, με ή χωρίς πλαισίωση, με αετωματική επίστεψη και με την στερεότυπη έκφραση “χαίρε”. Ιδιαίτερη ομάδα ανάμεσα στις επιτύμβιες στήλες αποτελεί ο τύπος με ιωνικό ανακλιτροειδές επίκρανο (*sofa capitelle*), γνωστός ως τύπος της δυτικής Ελλάδας, δείγμα του οποίου βρέθηκε σε βιοτεχνική περιοχή, στην χώρα της πόλης, ανατολικά. Τμήματα επιτύμβιων στηλών του ίδιου τύπου έχουν και παλαιότερα βρεθεί.¹⁶

14. Borchhardt 1972, 39-40.

15. Courbin 1957, 365, fig. 48. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1982, 44, 36, εικ. 2. Kunze 1958, 123-4.

16. Fraser και Rönne 1957, 202.

Γνωρίζουμε ότι τα χρόνια που ακολούθησαν την καταστροφή της Κορίνθου πολλοί Ρωμαίοι πραγματευμένοι κατοικούντες ή παρεπιδημούντες ανάπτυξαν στην Πελοπόννησο εμπορική δραστηριότητα. Ανάμεσα στους τόπους που εγκαταστάθηκαν μαρτυρείται επιγραφικά η παρουσία τους και στον Κλείτορα με τα ονόματα Ρασιπίη – Γεμίνιη,¹⁷ η μνεία των οποίων χωρίς αμβολία υποδηλώνει την ύπαρξη ρωμαϊκής κοινότητας στην πόλη. Επιτύμβια δίγλωσση επιγραφή αναφερόμενη σε Ρωμαίο, η οποία βρέθηκε στο ανατολικό νεκροταφείο σαν δομικό υλικό κιβωτιόσημου τάφου, επιβεβαιώνει την ύπαρξη της κοινότητας αυτής.

Στην ευρύτερη περιοχή της πόλης επισημαίνουμε και την βιοτεχνική της δραστηριότητα. Στη θέση Φιλομάτη, στα χαμηλά προνή του λόφου του συνοικισμού της Καλλιθέας αποκαλύφθηκε τμήμα κεραμεικού κλίβανου ορθογωνίου τύπου του α΄ μισού του 4ου π.Χ. αιώνα. Ανάμεσα στα θραύσματα των αγγείων που περισώθηκαν στο εσωτερικό των δυο συρίγγων του θαλάμου θέρμανσης, βρέθηκε μια ενδιαφέρουσα μήτρα ανάγλυφου πλακιδίου με απεικόνιση του ήρωα Ακταίωνα (Εικ. 6) που κατασπαράσσεται από τα σκυλιά του. Γνώμη μας είναι, όπως έχει διατυπωθεί και σε ιδιαίτερο άρθρο που αφορά στο συγκεκριμένο εύρημα,¹⁸ ότι η διαχείριση του μύθου, στην κατασκευή του συγκεκριμένου αντικειμένου πιθανόν αποτροπαϊκού χαρακτήρα, υπαινίσσεται λατρεία της Αρτέμιδος στην περιοχή, παρ' ότι δεν μαρτυρείται αυτή στις κατατιθέμενες από τον Πανσαμία.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους όταν η πόλη συρρικνώθηκε, η βιοτεχνική δράση μεταφέρθηκε και εντός του κλασικού πυρήνα της. Στο λόφο Καταράχη αποκαλύφθηκε ένας ακόμη κεραμεικός κλίβανος ορθογωνίου τύπου, με πολύ καλή διατήρηση.

Πολλοί μελετητές υποστήριξαν ότι το εκκλησάκι της Παναγίας, το Φραγκοκλήσι που δηλώνει το πέραςμα των Φράγκων από το χώρο της πόλης καταλαμβάνει τη θέση κάποιου αρχαίου ναού. Στοιχεία τα οποία απορρέουν από το δομικό υλικό της κατασκευής του και τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται συγκεντρωμένα στο εσωτερικό του, σε συνδυασμό με άλλα ανασκαφικά από την διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο χώρο περιμετρικά του, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι βρίσκεται στην θέση προϋπάρχοντος χριστιανικού ναού.

Τα οικιστικά λείψανα του 3ου π.Χ. αιώνα, και τα κατάλοιπα του 4ου π.Χ. αιώνα, τα οποία συνιστούν το αρχαιότερο στρώμα υποκάτω του, ακολουθούν δομές των ρωμαϊκών χρόνων και ταφική χρήση των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, η οποία φαίνεται να πλαισιώνει μια υπολανθάνουσα παλααιοχριστιανική βασιλική. Η διέλευση αποστραγγιστικής τάφρου ανατολικά του ιερού του Φραγκοκκλησιού αποκάλυψε πλην της επέκτασης της οικιστικής και

17. Hatzfeld 1919, 149-50, Index 399, και *CIL* III, 95, 495.

18. Πετριτάκη 2001β.

ταφικής χρήσης, μέρος της ασίδας του ναού. Αρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα γυαλιών από τους φεγγίτες των παραθύρων του ναού και νομίσματα του 3ου-4ου μ.Χ. αιώνα στηρίζουν προς το παρόν τη θέση μας. Βέβαια, η έρευνα και η αποκάλυψη του ίδιου του μνημείου θα το προσδιορίσει επαρκέστερα.

Ο Κλείτωρ δεν αναφέρεται στον νηών κατάλογο, όπως γειτονικές αρκαδικές πόλεις. Όμως, προϊστορικά ανασκαφικά ευρήματα, μια λίθινη αξίνα και μια λεπίδα οψιανού, σε συνδυασμό με άλλα από επιφανειακή περισυλλογή, ενισχύουν την άποψη για πολύ πρώιμη χρήση του χώρου στους προμυκηναϊκούς χρόνους. Μια τόσο μεγάλη και πρόσφορη για καλλιέργεια πεδιάδα, που την περιβάλλουν δυο ποτάμια δεν ήταν δυνατόν να μείνει ανεκμετάλλευτη. Η κατοίκηση κατά τους προϊστορικούς χρόνους φαίνεται να εστιάζεται στους γύρω λόφους και έρχεται σε άμεση σχέση με τη διασπορά των ΠΕ και ΜΕ θέσεων της ευρύτερης περιοχής.

Η ταφική μαρτυρία των υστερογεωμετρικών και υστεροαρχαϊκών χρόνων προς το παρόν δεν επιβεβαιώνεται οικιστικά. Τεκμηριώνεται η συνέχεια της ζωής της στους ρωμαϊκούς χρόνους, γεγονός το οποίο μαρτυρείται και επιγραφικά με την παρουσία της σε ένα κατάλογο πόλεων της Πελοποννήσου του 2ου-3ου μ.Χ. αιώνα. Τον 4ο μ.Χ. αιώνα η πόλη φαίνεται πως υφίσταται τις συνέπειες της γενικής καταστροφής που υπέστη η Πελοπόννησος από τον Αλάριχο και εμφανίζεται ανακοπή στην πορεία της.

Η αναφορά επισκόπου Κλήτορος στο Τακτικό του Παρισινού Κώδικα 1555 Α των αρχών του 8ου αιώνα που κατά τον Γ.Ι. Κονιδάρη¹⁹ αποτελεί αυθεντικό αντίγραφο απολεσθέντος πρωτοτύπου Τακτικού των Εικονομάχων των χρόνων των Ισαύρων (732–746), η ύπαρξη του σημερινού χωριού Κλείτορα με το όνομα της αρχαίας πόλης 4 χιλιομέτρα περίπου δυτικότερα, με το οποίο απαντά από το Μεσαίωνα, η εύρεση θησαυρού²⁰ νομισμάτων του 6ου-7ου μ.Χ. αιώνα στην ίδια περιοχή, στη θέση Κουβούκλι, και η παρουσία του τοπωνυμίου Επισκοπή στην περιοχή Κλείτορα-Καστελλίου, πιστεύουμε ότι επιτρέπουν την υπόθεση, ότι η ζωή της πόλης δεν διακόπτεται, αλλά μετατοπίζεται δυτικότερα στην περιοχή του σημερινού Κλείτορα. Μετά το πέρασμα των Φράγκων, εμφανές από τις οχυρώσεις αυτής της περιόδου, σιώπησε. Το διάδοχο σχήμα του κάμπου της είναι ένα τοπίο που δεν έχει εκπονηθεί χάριν της αναπτύξεως του οικοδομικού επεκτατισμού. Αισιοδοξούμε, ότι θα μπορέσουμε σταδιακά μέσα από την ανάσα της φύσης να ενσωματώσουμε την ιστορία του τόπου στο παρόν.

Μαρία Πετριτάκη
ΚΣΤ' ΕΠΚΑ
Αλιβιάδου 229
GR – 285 36 Πειραιάς
Greece

19. Κονιδάρη 1980.

20. Αβραμέα 1983, 61.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμιά, Α. 1983. "Νομισματικοί θησαυροί και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (στ' - ζ' αιών.)." *Σύμμεικτα* 5: 49-90.
- Borchhardt, J. 1972. *Homerische Helme*. Mainz.
- Courbin, P. 1957. "Une tombe géométrique d'Argos." *BCH* 81: 322-86.
- Fraser, P.M., και T. Rönne. 1957. *Boeotian and West Greek Tombstones*. *SkrAth* 4°, 6. Lund.
- Giacchero, M. 1974. *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium in integrum fere restitutum e Latinis Graecisque fragmentis*. Pubblicazioni dell'istituto di storia antica 8. Genova.
- Hatzfeld, J. 1919. *Les trialiquants Italiens dans l'orient hellénique*. Paris.
- Jost, M. 1999. "Les schémas de peuplement de l'Arcadie aux époques archaïque et classique." Στο Th.H. Nielsen και J. Roy (εκδ.), *Defining Ancient Arkadia*. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6: 192-247. Copenhagen.
- Κονιδάκη, Γ.Ι. 1980. "Παρατηρήσεις εις τα περί επισκοπών της Λακωνικής κατά τους ένδεκα πρώτους αιώνας της καθολικής ορθοδόξου εκκλησίας της Ελλάδος." Στα *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, τομ. Β'. *Λακωνικά Σπουδαί* 5: 403-34.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ε. 1973. "Ληνοί εις τας πηγάς Βοϊράνης." *ΑρχΕφ*, Χρον.: 36-49.
- Kunze, E. 1958. "Helme." *OIBer* 6: 118-51.
- Μητσοπούλος-Λέον, Β. 1992-93. "Η ζωή σε μια πόλη της βόρειας Αρκαδίας. Σαν παράδειγμα οι Λούσσοι." Στα *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. *Πελοποννησιακά*, παραρτ. 19.2: 49-57.
- Παπανδρέου, Γ. 1920. "Αρχαιολογικαί και τοπογραφικαί έρευναι εν τη επαρχία Καλαβρύτων." *ΠΑΕ*: 95-146.
- Πετριτάκη, Μ. 1987. *ΑΔ* 42, Β 1: 164.
- Πετριτάκη, Μ. 1988. *ΑΔ* 43, Β 1: 163-4.
- Πετριτάκη, Μ. 1989. *ΑΔ* 44, Β 1: 137.
- Πετριτάκη, Μ. 1991. *ΑΔ* 46, Β 1: 152.
- Πετριτάκη, Μ. 1992. *ΑΔ* 47, Β 1: 144-6.
- Πετριτάκη, Μ. 1993. *ΑΔ* 48, Β 1: 128-30.
- Πετριτάκη, Μ. 1996. "Κλείτωρ, μια πόλη της Αρκαδικής Αζανίας." *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61: 81-8.
- Πετριτάκη, Μ. 2001α. "Θέατρο Κλείτορος. Η αναδυόμενη εικόνα του μνημείου μέσα από τα πρώτα ανασκαφικά στοιχεία." Στο V. Mitsopoulos-Leon (εκδ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen"*. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 38: 117-23, Taf. 13-4. Athens.
- Πετριτάκη, Μ. 2001β. "Ο Κλείτωρ, ο Ακταίων και η Άρτεμις. Συσχετισμοί – Αλληλεξαρτήσεις – Προβληματισμοί." Στο Α. Αλεξανδρή και Ι. Λεβέντη (εκδ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Ολγας Τζάχου-Αλεξανδρή*: 255-70. Αθήνα.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. 1982. "Από το Άργος του 8ου και 7ου αι. π.Χ." *ASAtene* 60 (n.s. 44): 33-48.
- Reinach, S., και P. Lebas. 1888. *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*. Paris.
- Winter, F.E. 1979. *Greek Fortifications*. London.
- Winter, F.E. 1989. "Arkadian Notes II: The Walls of Mantinea, Orchomenos and Kleitor." *EchCl* 33: 189-200.

Εικ.1. Κάτοψη του πύργου στην κοίτη του ποταμού Καρνεσίου. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

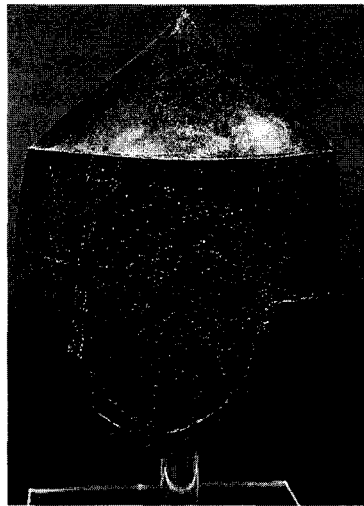
Εικ. 2. Η προς τα έξω εσωτερική θύρα της ΝΔ πύλης. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Εικ. 3. Μερική άποψη της έρευνας του θεάτρου. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Εικ. 4. Γενική άποψη του αγροτικού συνοικισμού του Αγίου Πέτρου. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Εικ. 5. Το χάλκινο κράνος του υστερογεωμετρικού τάφου. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Εικ. 6. Η πήλινη μήτρα με απεικόνιση του ήρωα Αχταίωνα. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

